

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2026; 1(65): 267-270

© 2026 NJHSR

www.sanskritarticle.com

शकुन्तला शुक्ला

शोधच्छात्रा, वेद विभाग,

श्री.ला.ब.शा.रा.सं. विश्वविद्यालय,

नई दिल्ली - 110016

शोध निर्देशक

प्रो. देवेन्द्र प्रसाद मिश्र

अध्यक्ष, वेद विभाग,

श्री.ला.ब.शा.रा.सं. विश्वविद्यालय,

नई दिल्ली - 110016

5.5 गरुडपुराणे समुपदिष्टनीतीनां वैशिष्ट्यं तासां साम्प्रति- कन्यायव्यवस्थाया- मवदानचिन्तनञ्च

शकुन्तला शुक्ला, प्रो. देवेन्द्र प्रसाद मिश्र

गरुडपुराणं सामान्यतः तेषु पुराणग्रन्थेषु स्थानं प्राप्नोति येषां पाठः मृत्यु-प्रेतकल्प-कर्मफल-परलोकचिन्तनप्रसङ्गानां कारणात् विशेषरूपेण क्रियते। एतत् तथ्यं स्वस्थाने सत्यं वर्तते यत् गरुडपुराणे जीवनस्य अन्तिमसंस्काराणां, मृत्योः अनन्तरं कल्पनायाः तथा च कर्मफलानां विस्तृतं विवेचनम् उपलब्धमस्ति, किन्तु तावदेव सत्यम् एतदपि अस्ति यत् गरुडपुराणं केवलम् एतस्यां सीमितायां परिधौ पठनं तस्य वैचारिकविस्तारेण सह न्यायः न भवति। वस्तुतः एषः ग्रन्थः मृत्योः माध्यमेन जीवनस्य नैतिकतां बोधयितुं प्रयत्नं करोति; अर्थात् सः मनुष्यं केवलं अन्त्यं प्रति न नयति, अपि तु जीवितजीवनस्य अन्तः स्थितम् आचरणं, मर्यादां, उत्तरदायित्वं सामाजिकानुशासनं च तस्यां भूमौ अपि उद्घाटयति यस्यां न्यायप्रणाली-संरचना अवतिष्ठति। अतः एव गरुडपुराणं "मृत्यु-केन्द्रित" ग्रन्थं मत्वा तस्य नीतितत्त्वानाम् उपेक्षा करणम् एकप्रकारेण तस्य सर्वाधिकोपयोगिपक्षस्य अनवलोकनं भविष्यति। प्रस्तुतविभागस्य मुख्यलक्ष्यम् एतमेव उपेक्षितपक्षं सम्मुखे आनयनम् अस्ति तथा च एतत् प्रदर्शनम् अस्ति यत् गरुडपुराणे प्रतिपादिताः नीतयः केषु अर्थेषु विशिष्टाः सन्ति तथा च ताः समकालीनन्यायव्यवस्थाया सह कीदृशं सार्थकं वैचारिकसंवादं स्थापयितुं शक्नुवन्ति।

अत्र एषा वार्ता अपि स्पष्टीकरणीया यत् पूर्ववर्तिषु अध्यायेषु पुराणपरम्परायाः सामान्या पृष्ठभूमिः, तस्याः वैचारिकी प्रकृतिः तथा नीति-विचारस्य व्यापकाः सन्दर्भाः पर्याप्तं विवेचिताः सन्ति। एतस्मात् कारणात् अस्यां प्रस्तावनायां पुराणसाहित्यस्य सामान्यपरिचयदानम् उद्देश्यं नास्ति; न च पुराणानां वर्गीकरणपरम्परायाः वा तेषां ऐतिहासिकविस्तारस्य पुनरावृत्तिः अपेक्षिता अस्ति। अस्मिन् विभागे केन्द्रबिन्दुः गरुडपुराणम् अस्ति - तस्य स्वरूपं, तस्य रचनात्मकप्रवृत्तिः, तस्य विषयगतविशिष्टता तथा पुराणपरम्परायां तस्य स्थानम्। साकं च, अस्याः प्रस्तावनायाः एकं प्रयोजनम् एतदपि अस्ति यत् पाठकः अस्य ग्रन्थस्य दृष्ट्या आचरणं केवलं व्यक्तेः निजीसाधनायां व्यक्तिगतपवित्रतायां वा सीमितं न भवति; तत् लोकजीवनस्य व्यवस्थाया, समाजस्य सुरक्षया तथा सामूहिकमर्यादया सह संयुज्यते।

गरुडपुराणे नीतिः

गरुडपुराणे नीतेः मूलस्वरूपं न केवला एकाकी उपदेशात्मकता अस्ति। तत् जीवनस्य व्यवहारक्षेत्रे मनुष्यस्य आचरणं, तस्य विवेकं तथा समाजं प्रति तस्य उत्तरदायित्वमेकस्य व्यापकनैतिकानुशासनस्य रूपेण प्रतिष्ठितं करोति। अस्मिन् ग्रन्थे नीतेः प्रतिपादनं केवलं "किं कर्तव्यम्" इत्यत्र न विरमति; तत् एतदपि स्पष्टं करोति यत् कीदृशं जीवनं समाजहितकरं भवति तथा च काः प्रवृत्तयः समाजं विघटनं प्रति नयन्ति। अतः गरुडपुराणस्य नीतिं केवलं धार्मिकनैतिकतायाः संक्षिप्तविधानम् अवगन्तुं पर्याप्तं न

Correspondence:

शकुन्तला शुक्ला

शोधच्छात्रा, वेद विभाग,

श्री.ला.ब.शा.रा.सं. विश्वविद्यालय,

नई दिल्ली - 110016

भविष्यति। वस्तुतः एषा समाजस्य अन्तः मर्यादा, संयमः, दया तथा च धर्मसम्मतव्यवहारस्य तादृशी संरचना अस्ति या व्यक्तिं अन्तर्तः नियन्त्रयति तथा च सामाजिकव्यवस्थां स्थिरतां प्रदायति ।

एतामेव विचारभूमिं गरुडपुराणम् अत्यन्तस्पष्टशब्दैः सम्मुखे स्थापयति। सः सङ्केतं करोति यत् पापप्रवृत्तेः मूलं न केवलं कस्मिंश्चित् एककर्मणि, अपि तु व्यक्तेः सम्पूर्णे आचरणविन्यासे निगूढं भवति - यत्र दयाधर्मयोः लोपः जायते तथा च शास्त्रसत्सङ्ग-सदृशविवेकपरम्पराभ्यः दूरी उत्पद्यते। अस्मिन् सन्दर्भे गरुडपुराणस्य निम्नश्लोकः नीतेः मूलस्वरूपम् एकस्य आधारवाक्यस्य इव प्रतिष्ठितं करोति —

ये हि पापरतास्तस्य दयाधर्मविवर्जिताः।

दुस्सङ्गाश्च सच्छास्त्रसत्सङ्गतिपराङ्मुखाः॥ २४॥

गरुडपुराणम्, अध्यायः १, श्लोकः १४ (गीताप्रेस गोरखपुर संस्करणम्)

अयं श्लोकः गरुडपुराणस्य नीतिचेतनायाः द्वौ स्तरौ युगपद् उद्घाटयति। प्रथमं, नीतेः मूलमुद्देश्यं व्यक्तेः अन्तः दयाधर्मसदृशमूल्यानां स्थापना अस्ति, यतः एतान्येव मूल्यानि समाजे मानवीयतायाः न्यायबोधस्य च आधारभूमिः भवन्ति। द्वितीयं, नीतेः संरक्षणं न केवलं व्यक्तिगतसङ्कल्पेन, अपि तु सत्सङ्गशास्त्रचिन्तनसदृशविवेकआधारैः सहापि संयुज्यते।

अत्र सच्छास्त्रस्य सङ्केतः केवलं ग्रन्थपाठनपर्यन्तं सीमितः नास्ति; सः तस्याः विवेकशीलपरम्परां प्रति इङ्गितं करोति या मनुष्यं हिताहितस्य बोधं कारयति। एवमेव सत्सङ्गस्य तात्पर्यं न केवलं सङ्गत्याः सामान्यः अर्थः, अपि तु तत् नैतिकं वातावरणम् अस्ति यस्मिन् व्यक्तेः वृत्तयः अनुशासने, करुणायां, संयमे च उन्मुखाः भवन्ति।

एवं गरुडपुराणं नीतिम् एका जीविता प्रक्रियारूपेण उपस्थापयति, यत्र व्यक्तेः चरित्रनिर्माणं, सामाजिकवातावरणं विवेकपरम्परा च त्रयः मिलित्वा न्यायपूर्णजीवनव्यवस्थायाः स्थापनां कुर्वन्ति। गरुडपुराणस्य नीतिपरम्परायां ज्ञानस्य स्थानमपि अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं वर्तते। अत्र ज्ञानस्य अर्थः न केवलं बौद्धिकी सूचना, अपि तु सः विवेकः अस्ति यः मनुष्यं स्वकर्मणां फलानां प्रति सचेतं करोति तं च धर्ममार्गं स्थिरं करोति।

गरुडपुराणे ज्ञानशीलतां न केवलं व्यक्तिगतमुक्तेः साधनं मत्वा सामाजिकानुशासनस्य आधारमपि मन्यते, यतः ज्ञानशीलः व्यक्तिः स्वकीये आचरणे संयमं मर्यादां च स्वीकरोति तथा च समाजे न्यायबोधं पुष्टं करोति। एतं विचारं गरुडपुराणं निम्नश्लोके स्पष्टं करोति—

ये नरा ज्ञानशीलाश्च ते यान्ति परमां गतिम् ।

पापशीला नरा यान्ति दुःखेन यमयातनाम् ॥ १७॥

गरुडपुराणम्, अध्यायः १, श्लोकः १७ (गीताप्रेस गोरखपुर संस्करणम्)

एषः श्लोकः नीतेः मूलस्वरूपं परिणामबोधेन सह संयुनक्ति। गरुडपुराणम् अत्र प्रतिष्ठापयति यत् नैतिकानुशासनं न केवलं सामाजिकी अपेक्षा, अपि तु कर्म-उत्तरदायित्वस्य स्वाभाविकः निष्कर्षः अस्ति। ज्ञानशीलः पापशीलः च इति एषः विभागः न कस्यचित् कठोरवर्गीकरणस्य इव, अपि तु नैतिकचेतनायाः दिशं सूचयितुं सङ्केतरूपेण ग्रहीतव्यः।

ज्ञानशीलता अत्र तस्याः मनोवृत्तेः नाम अस्ति यस्यां मनुष्यः स्वकर्मणां प्रति सजगः, स्वाचरणं प्रति उत्तरदायी समाजं प्रति च संवेदनशीलः भवति। अस्य विपरीतम्, पापशीलता तां वृत्तिं सूचयति या विवेकात् करुणायाः मर्यादायाः च दूरा भूत्वा स्वार्थम् असंयमं च प्रति वर्धते। गरुडपुराणम् एवं प्रकारेण नीतिं केवलं बाह्यनियमं न स्थातुं ददाति; तत् तां व्यक्तेः अन्तःकरणे स्थितां विवेकस्य उत्तरदायित्वस्य च रूपेण प्रतिष्ठापयति।

एतस्मिन् आधारे एव गरुडपुराणस्य नीतिदृष्टेः प्रथमा अत्यन्तमूलभूता च विशेषता सज्जनसङ्गतिः इति आग्रहः अस्ति। एषः आग्रहः न सामान्या सामाजिकी मन्त्रणा; इयं मानवचरित्रस्य निर्माणेन सम्बद्धा एका गम्भीरा मान्यता अस्ति। मनुष्यस्य आचरणं न केवलं तस्य निजीसङ्कल्पस्य परिणामं भवति; तत् तस्याः सङ्गत्या अपि निर्मितं भवति यस्यां सः जीवति—यस्याः शब्दाः, दृष्टिः व्यवहारः च तस्य अन्तः मन्दं मन्दं संस्काररूपेण अवतरन्ति।

अतः गरुडपुराणे सत्सङ्गस्य महत्त्वं न कस्माच्चित् कर्मकाण्डीयात् भावुकात् वा आग्रहात्, अपि तु नैतिकमनोविज्ञानस्य गभीराबोधात् संयुज्यते। सत्सङ्गः अत्र तस्य वातावरणस्य नाम अस्ति यत्र विवेकः प्रोत्साहनं प्राप्नोति, संयमः सम्मानं लभते सत्यनिष्ठा च सामाजिकप्रतिष्ठायाः आधारः भवति। एतस्मात् कारणात् गरुडपुराणम् एतत् स्पष्टयति यत् यः व्यक्तिः जीवने स्थिरतां, प्रतिष्ठां सार्थकतां च आकाङ्क्षति, तेन सर्वप्रथमं स्वसङ्गतेः अनुशासनं करणीयम् —

सद्धिः सङ्गं प्रकुर्वीत सिद्धिकामः सदा नरः।

नासद्धिर्हलोकस्य परलोकाय वा हितम् ॥ १२॥ अध्यायः १०८

अत्र सिद्धि शब्दं केवलं बाह्योपलब्धेः अर्थे ग्रहीतुं गरुडपुराणस्य नीतिदृष्टिं सीमितां करिष्यति। सिद्धेः अभिप्रायः तस्याः जीवनस्थिरतायाः अपि अस्ति यस्यां मनुष्यस्य आचरणं विश्वसनीयं भवति, तस्य वाणी संयमिता भवति, तस्य निर्णयाः च विवेकपूर्णाः भवन्ति।

गरुडपुराणस्य सङ्केतः एषः अस्ति यत् असज्जनसङ्गत्याः प्रभावः प्रायः प्रत्यक्षरूपेण न दृश्यते; सः मन्दं मन्दं मनुष्यस्य संवेदनां कुण्ठितां करोति, तस्य लज्जाशक्तिं क्षीणां करोति तस्य अन्तः च सत्यं मर्यादां च प्रति एकप्रकारिकां उदासीनताम् उत्पादयति। अयमेव सः क्षणः अस्ति यस्मात् परम् अपराधप्रवृत्तयः केवलं घटनाः न तिष्ठन्ति, अपि तु संस्कृतिः भवितुम् आरभन्ते। अस्य विपरीतम्, सज्जनसङ्गतिः

मनुष्यस्य अन्तः आत्मसमीक्षायाः क्षमतां जीवितां रक्षति—सा तं बोधयति यत् आचरणं न केवलं निजीविषयः, अपि तु सामाजिकउत्तरदायित्वम् अपि अस्ति।

गरुडपुराणम् एतदपि स्पष्टं करोति यत् बाह्योपायानां सार्थकता तदैव अस्ति यदा तेषां पृष्ठतः आन्तरिकः संयमः उपस्थितः स्यात्। यदि मनुष्यस्य अन्तः एव अनुशासनस्य अभावः स्यात्, तर्हि उपायविवेकः अपि अवसरवादः भवितुं शक्नोति व्यवस्था-रक्षायाः नाम्ना च अन्यायस्य मार्गः उद्घाटितः भवितुं शक्नोति। अतः गरुडपुराणस्य द्वितीयः महत्त्वपूर्णः आग्रहः आत्मवशता अस्ति एकं तादृशं तत्त्वं यत् नीतिम् आभ्यन्तरतः नियन्त्रयति तस्यै च नैतिकीं मर्यादां प्रददाति। गरुडपुराणम् एतं सत्यम् अत्यन्तसङ्क्षेपेण, किन्तु निर्णायकशब्दैः उपस्थापयति—

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम्।

एतद्विद्यात्समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः॥६०॥

यत् पराधीनं तददुःखमिति यदाधीनञ्च तत्सुखमिति कथ्यते सुखदुःखयोः सामान्यलक्षणम्।

एषः श्लोकः केवलं व्यक्तिगतसुखदुःखयोः व्याख्या नास्ति; इयं मनुष्यस्य नैतिकक्षमतायाः मापदण्डः अपि अस्ति। "परवशता" इत्यस्य अर्थः अत्र केवलं बाह्यसत्तायाः अधीनता नास्ति, अपि तु ते आन्तरिकबन्धनानाम् अधीनता अपि अस्ति ये मनुष्यं स्वविवेकतः दूरे कुर्वन्ति - यथा लोभः, क्रोधः, भयम्, आवेशः अहङ्कारः च। यदा मनुष्यः एतासां वृत्तीनां वशीभूतः भवति, तदा तस्य निर्णयः अस्थिरः भवति तस्य आचरणं च न्यायात् विचलितुं प्रारभते। अस्य विपरीतम्, आत्मवशता सा अवस्था अस्ति यस्यां व्यक्तिः परिस्थितीनां तीव्रतायाः मध्ये अपि स्वकीयं मानसिकं सन्तुलनं सुरक्षितं रक्षति, स्वप्रतिक्रियां संयमयति, तथा च तात्कालिकलाभस्य स्थाने दीर्घकालिकमर्यादां प्राथमिकतां ददाति।

अत्र गरुडपुराणस्य सङ्केतः एतदपि अस्ति यत् आत्मवशता कापि निष्क्रियता नास्ति, अपि तु सक्रिय-नैतिकशक्तिः अस्ति। आत्मवशी व्यक्तिः स्वान्तः उत्पद्यमानान् तीव्रप्रतिक्रियान् अभिजानाति, तान् नियन्त्रयति, ततः परं निर्णयं विवेकस्य आधारे स्थिरं करोति। एतदेव कारणम् अस्ति यत् आत्मवशता केवलं निजीसाधना न तिष्ठति; सा सामाजिकजीवने न्यायपूर्णव्यवहारस्य शर्तः अपि भवति। यदा समाजे आत्मवशता दुर्बला भवति, तदा विवादाः संवादेन न सुलझन्ति, ते टकरावे परिवर्तन्ते; यदा च आत्मवशता सुदृढा भवति, तदा असहमतेः मध्ये अपि मर्यादा सुरक्षिता भवति। एवं प्रकारेण गरुडपुराणम् आत्मवशतां व्यक्तेः नैतिकगरिमया सह सामाजिकशान्तये अपि अनिवार्यं मन्यते।

अस्मात् बिन्दुतः एषः प्रश्नः स्वाभाविकरूपेण सम्मुखे आगच्छति यत् गरुडपुराणे प्रतिपादितानाम् एतासां नीतिविशेषाणां साम्प्रतिक-न्यायव्यवस्थायां वास्तविकं योगदानं केन रूपेण ज्ञातुं शक्यते।

आधुनिक-न्यायव्यवस्था यत्र विधिकप्रावधानैः, प्रक्रियासम्मत-व्यवस्थया तथा संस्थागतनियन्त्रणस्य माध्यमेन न्यायस्य कार्यान्वयनं करोति, तत्रैव गरुडपुराणस्य नीतिचिन्तनं न्यायस्य कृते आवश्यकं तां नैतिक-आधारभूमिं पुष्टं करोति या नागरिक-आचरणस्य, सामाजिक-उत्तरदायित्वस्य मर्यादाबोधस्य च स्तरे निर्मिता अस्ति। अतः अग्रे विवेचने गरुडपुराणस्य नीतिविशेषाणां समकालीन-न्यायव्यवस्थायाः प्रमुखापेक्षाणां सन्दर्भे विश्लेषणं प्रस्तोष्यते, येन एतत् स्पष्टं भवेत् यत् इयं नीतिपरम्परा आधुनिक-न्यायतन्त्रं केवलं बाह्यानुशासनस्य स्तरे न, अपि तु आन्तरिकनैतिकसमर्थनस्य व्यवहारसंस्कारस्य च स्तरे अपि सार्थकं योगदानं ददाति।

गरुडपुराणस्य नीतिविशेषाणां समकालीन-न्यायव्यवस्थायां योगदानम्

आधुनिक-न्यायव्यवस्था सामान्यतः संविधानस्य, विधिसंहितानां, न्यायालयानां नियमबद्धप्रक्रियायाः च समुच्चयस्य रूपेण अवगम्यते। किन्तु न्यायव्यवस्थायाः वास्तविकं सञ्चालनं केवलं लिखितनियमैः संस्थानां ढाञ्चया च न जायते; तत् समाजस्य अन्तः स्थितात् तस्मात् नैतिकात् वातावरणात् अपि निर्भरं भवति यस्मिन् सत्यं, संयमः, उत्तरदायित्वं मर्यादा च सदृशमूल्यानि जीवितानि भवन्ति। न्यायस्य उद्देश्यं तदैव स्थायीरूपेण साकारीभवति यदा नागरिकाणां आचरणम् अधिकाराणां माङ्गं प्रति सीमितं न भूत्वा, न्यायप्रक्रियायाः प्रति सम्मानस्य विधिकानुशासनस्य च स्वीकारेण सह अपि सँलग्नं भवति। यत्र एषा संवेदनशीलता दुर्बला भवति, तत्र न्यायतन्त्रस्य क्षमता सत्त्वे अपि न्यायप्राप्तेः मार्गः कठिनः भवति—कदाचित् अनावश्यकवादानां विस्तारेण, कदाचित् अन्वेषणे बाधायाः रूपेण, कदाचित् च न्यायस्य प्रति सामाजिक-अविश्वासस्य रूपेण। अस्यामेव पृष्ठभूम्यां गरुडपुराणस्य नीतिविशेषाणां समकालीन-न्यायव्यवस्थायां योगदानम् अधिकं स्पष्टं भवति, यतः ते न्यायस्य कृते केवलं बाह्यनियन्त्रणस्य विषयं न मन्यन्ते, अपि तु तस्मै सामाजिकजीवने आन्तरिकानुशासनस्य नैतिकस्वीकार्यतायाः च आधारं प्रयच्छन्ति।

अत्र एतत् स्पष्टीकरणम् आवश्यकं यत् गरुडपुराणस्य नीतिचिन्तनम् आधुनिकसंविधानस्य वा विधिसंहितानां वा प्रत्यक्षः विकल्पः नास्ति। संविधानम् अधिकाराणां कर्तव्यानां च विधिकरूपरेखां प्रस्तौति; विधिसंहिताः अपराधस्य प्रक्रियायाः च नियमनं कुर्वन्ति; तथा न्यायालयाः तेषां नियमानां परिधौ न्यायनिर्णयप्रक्रियां सञ्चालयन्ति। तथापि कस्यापि न्यायव्यवस्थायाः सफलता केवलं संस्थागत-संरचनायाः उपरि निर्भरा न भवति; सा एतस्मिन् विषये अपि निर्भरा अस्ति यत् समाजे न्यायस्य प्रति विश्वासः कियान् दृढः अस्ति न्यायप्रक्रियायाः प्रति सम्मानं च कियान् अस्ति। एतस्मात् कारणात् गरुडपुराणस्य योगदानम् एकस्य तादृशस्य आधारस्य रूपेण सम्मुखे आगच्छति यत् अधिकारकेन्द्रितव्यवस्थां आचरणकेन्द्रितअनुशासनेन सह संयुनक्ति। एतत् योगदानं "उपदेश" रूपेण न, अपि तु

न्यायव्यवस्थायाः व्यावहारिकसञ्चालने सहायकमानसिकतायाः, सामाजिकानुशासनस्य नैतिकसंस्कारस्य च निर्माणस्य रूपेण अधिकं अर्थपूर्णम् अस्ति।

अस्मिन् क्रमे एतदपि बोद्धव्यं यत् संविधाने समानता, स्वतन्त्रता, न्यायप्राप्तेः अधिकाराः सदृशाः सिद्धान्ताः केवलं विधिकघोषणया न, अपि तु तदैव प्रभाविनः भवन्ति यदा समाजः तान् स्वव्यवहारे स्वीकरोति। अनुच्छेदः १४ अन्तर्गतं निष्पक्षतायाः मनमानी-प्रतिषेधस्य च सिद्धान्तः न्यायप्रशासनं तटस्थं भवितुं अपेक्षते; अनुच्छेदः १९ नागरिकस्वतन्त्रतानां मान्यतां ददाति, परन्तु तासां मर्यादितः प्रयोगः अपि अपेक्षितः अस्ति; अनुच्छेदः २०(३) व्यक्तिं बलपूर्वकं आत्मदोषारोपणतः संरक्षणं ददाति; अनुच्छेदः २२ गिरफ्तारी-निरोधयोः स्थितिषु मूलभूतसुरक्षाप्रावधानानां सङ्केतं करोति; अनुच्छेदः ३२ न्यायप्राप्तेः कृते संवैधानिकोपायं प्रयच्छति; तथा अनुच्छेदः ३९A समानन्यायस्य विधिकसहायतायाः च सङ्कल्पनां परिपुष्णाति। किन्तु एतेषां प्रावधानानां स्थिरता तस्मिन् सामाजिकचेतनायाः उपरि अपि निर्भरं भवति या नागरिकाणां सत्यं, संयमं उत्तरदायित्वं च मार्गं स्थिरां करोति। गरुडपुराणस्य नीतयः इमामेव चेतनां पुष्पन्ति; अतः तासां योगदानं आधुनिकन्यायव्यवस्थायां "नैतिक-आधारभूमि" रूपेण अधिकं स्पष्टं भवति। एवं प्रकारेण गरुडपुराणस्य नीतिविशेषाः न्यायव्यवस्थायाः संस्थागतढाञ्चयै पूरक-नैतिकसमर्थनं प्रयच्छन्ति, एतदेव तासां समकालीन-न्यायव्यवस्थायां योगदानम् अस्ति।

एवं प्रकारेण गरुडपुराणस्य एतत् नीतिप्रतिपादनम् आधुनिक-न्यायव्यवस्थायां योगदानस्य रूपेण एकं महत्वपूर्णं चिन्तनं प्रस्तौति - यत् न्यायस्य स्थायित्वं केवलं दण्डविधानेन न, अपि तु प्रशासनिकशुचिता, सत्यनिष्ठा सत्प्रवृत्तेः संरक्षणेन अपि निर्मितं भवति। न्यायव्यवस्थायाः अन्तः येषां पदानां संस्थानां च लोकविश्वासस्य आधारः मन्यते, तेषां कृते शीलं सत्यस्य च आग्रहः केवलं नैतिकः आदर्शः नास्ति, अपि तु न्यायतन्त्रस्य विश्वसनीयतायाः शर्तः अस्ति। गरुडपुराणस्य नीतिव्यवस्थायाः वास्तविकं स्वरूपं केवलं न्यायालयानां निर्णयेषु न, अपि तु तस्यां सकलायां प्रक्रियायां प्रकटं भवति यस्याः माध्यमेन कस्यचित् घटनायाः "अपराध" रूपेण चिह्नीकरणं क्रियते, तस्याः तथ्यं स्थाप्यते, विधिसम्मतं निष्कर्षं च प्राप्यते। अस्यां प्रक्रियायां एकतः संविधानदत्तानां अधिकाराणां सुरक्षा अपेक्षिता अस्ति, ततः अन्यतः राज्यस्य दायित्वस्य दण्डव्यवस्थायाः च प्रभावशीलता अपि। एतस्मात् कारणात् न्यायतन्त्रस्य व्यावहारिकसञ्चालने केवलं नियमानां पालनं पर्याप्तं न मन्यते; आवश्यकं एतदपि अस्ति यत् समाजः प्रशासनं च द्वयोः स्तरयोः सत्यनिष्ठा, संयमः, मर्यादा उत्तरदायित्वं च सदृशाः वृत्तयः स्थिराः भवेयुः।

अत्रैव गरुडपुराणस्य नीतिविशेषाः समकालीनन्यायव्यवस्थायां "योगदानरूपेण" अधिकस्पष्टतया सम्मुखे आगच्छन्ति। एतत् योगदानं न कस्यचित् वैकल्पिकविधि-विधानस्य रूपेण, अपि तु न्यायप्रक्रियां दूषिता भवितुं रोद्धुं, तां निष्पक्षां स्थापयितुं, नागरिकविश्वासं च रक्षितुं समर्थायाः नैतिक-आधारभूम्याः रूपेण अवगन्तव्यम्। अतः अस्मिन् विवेचने गरुडपुराणस्य नीतिसूत्राणि आधुनिकविधिक-व्यवस्थायाः ठोससन्दर्भैः विशेषतः संविधानेन, भारतीयदण्डसंहिताया, दण्डप्रक्रियासंहिताया च सह संयोज्य एतत् स्पष्टीक्रियते यत् न्यायप्रक्रियायाः विभिन्नचरणेषु इमाः नीतयः केन प्रकारेण व्यावहारिकं साहाय्यं प्रयच्छन्ति।

अस्मिन् सन्दर्भे एतदपि ध्यातव्यं यत् गरुडपुराणस्य नीतिविशेषाः आधुनिकन्यायव्यवस्थायाः कृते कस्यापि प्रत्यक्षविधिसंहितायाः स्थानं न गृह्णन्ति; ते तां नैतिक-आधारभूमिं पुष्टं कुर्वन्ति यस्याः साहाय्येन विधिकनियमाः व्यवहारे न्यायस्य स्वरूपं ग्रहीतुं शक्नुवन्ति। अतः एतत् आवश्यकं भवति यत् शील-आत्मसंयम-सत्यनिष्ठा-सत्प्रवृत्तिसदृशाः नीतयः आधुनिकन्यायप्रक्रियायाः ठोसचरणैः सह संयोज्य वीक्ष्यन्ताम्। अत्र "योगदानस्य" अभिप्रायः न कस्माच्चित् आध्यात्मिक-उपदेशात्, अपि तु न्यायव्यवस्थायाः कार्यक्षमतां, निष्पक्षतां, विश्वसनीयतां नागरिकविश्वासं च स्थिरीकर्तुं समर्थायाः व्यावहारिकायाः सहायतायाः अस्ति।

गरुडपुराणे प्रतिपादितानां नीतिविशेषाणां वैशिष्ट्यं एतदस्ति यत् ते नीतिं केवलमादर्शवाक्यरूपेण न उपस्थापयन्ति, अपि तु तां जीवनव्यवहारस्य निकषं कुर्वन्ति। सत्यनिष्ठा-आत्मसंयम-शील-सत्सङ्गानाम् आग्रहः व्यक्तेः निजीजीवनपर्यन्तं सीमितः न भूत्वा समाजस्य अन्तः विवादनिवन्त्रणं, सामाजिकशान्तिं न्यायप्रक्रियां प्रति च सम्मानस्य प्रवृत्तिं विकसयति। अस्मिन्नेव क्रमे एतदपि स्पष्टं जातं यत् गरुडपुराणस्य नीतिचिन्तनं "तत्कालप्रतिशोधस्य" प्रवृत्तिं न प्रोत्साहयति, अपि तु न्यायम् एकस्य दीर्घकालिक-सामाजिक-स्थिरतायाः साधनरूपेण पश्यति 'यत्र दण्डव्यवस्थायाः उद्देश्यं न केवलं भयोत्पादनम्, अपि तु अनुशासन-सुरक्षा-न्यायसन्तुलनानां रक्षणं वर्तते।

समकालीनन्यायव्यवस्थायाः सन्दर्भे अस्य अध्यायस्य प्रमुखः निष्कर्षः एषः अस्ति यत् संविधानं विधिसंहिताः च न्यायस्य नियमान् निर्धारयन्ति, किन्तु न्यायस्य प्रभावी सञ्चालनं केवलं नियमानाम् अस्तित्वेन सुनिश्चितं न भवति। तदर्थं नागरिकचेतनायां सत्यं प्रति आग्रहः, प्रक्रियायाः प्रति विश्वासः, शक्तिप्रयोगे च मर्यादायाः स्वीकृतिः अपि आवश्यकी वर्तते।